

Zoran Radivojević¹
Pravni fakultet
Univerzitet u Nišu

Nebojša Raičević²
Pravni fakultet
Univerzitet u Nišu

ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE U MEĐUNARODNOM HUMANITARNOM PRAVU*

Apstrakt

U međunarodnom humanitarnom pravu postoji tek nekoliko pravila koja direktno štite životnu sredinu. Ta pravila se nalaze u Dopunskom protokolu I, iz 1977. godine, ENMOD konvenciji, od 1976. godine, i Konvenciji o konvencionalnom oružju, iz 1980. godine, kao i njenom Protokolu III o zapaljivom oružju. Pored toga, postoji veći broj pravila ove grane prava koja tokom oružanih sukoba posredno štite životnu sredinu. Među njima najvažnija su neka opšta načela međunarodnog humanitarnog prava (vojne neophodnosti, proporcionalnosti i razlikovanja) koja su zbog svog običajnog karaktera primenjiva na sve države. I neke ugovorne odredbe pružaju posrednu zaštitu životnoj sredini, i one su sadržane u Haškom pravilniku iz 1907. godine, Četvrtoj Ženevskoj konvenciji o zaštiti civila iz 1949. godine i Dopunskom protokolu I.

Ključne reči: međunarodno humanitarno pravo, životna sredina, direktna zaštita, indirektna zaštita

UVOD

Oštećenja životne sredine stalni su pratilac oružanih sukoba. Od davnina su pojedina sredstva i metodi ratovanja dovodili do štetnih posledica po čove-

1 E mail: zoranr@prafak.ni.ac.rs

2 E mail: raicko@prafak.ni.ac.rs

* Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu* (evidencioni broj 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

kovu okolinu, koje su nekada imale katastrofalne razmere. Dok su u prošlosti ekološke štete uglavnom nastajale kao usputna posledica upotrebe nekih oružja ili i načina borbe, danas su takve štete često rezultat svesne namere zaraćenih strana.

Iako se ekološke štete pojavljuju kao neizbežna posledica ratovanja, u međunarodnom humanitarnom pravu (daljem tekstu: MHP) problem zaštite životne sredine je aktuelizovan tek poslednjih decenija prošlog veka. Do Vijetnamskog rata MHP nije sadržalo posebna pravila o očuvanju životne sredine, već su pravila o zaštiti imovine služila kao jedini pravni osnov za ekološku zaštitu. Međutim, nakon rata u Vijetnamu dolazi do zaokreta na tom planu, tako da nekoliko novijih međunarodnih ugovora sadrže odredbe neposredno posvećene zaštiti životne sredine u oružanim sukobima. Pored toga, porastao je i broj pravila koja na indirektan način pružaju ekološku zaštitu za vreme oružanih sukoba.

Imajući u vidu takav razvoj i stanje pozitivnog prava,³ prvi deo ovog rada posvećen je normama MHP koje direktno štite životnu sredinu tokom oružanih sukoba, dok se u drugom delu analiziraju ona njegova pravila koja, štiteći neke druge vrednosti tokom oružanih sukoba, indirektno pružaju zaštitu životnoj sredini. Ovaj rad se, međutim, bavi samo pravilima MHP primenjivim u međunarodnim oružanim sukobima, budući da su ona daleko brojnija i razvijenija od normi o ekološkoj zaštiti u nemeđunarodnim oružanim sukobima.

DIREKTNA ZAŠTITA

Izričite odredbe o zaštiti životne sredine u oružanim sukobima su novijeg datuma. One su se pojavile tek krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina XX veka. Njihovoj pojavi naročito je doprinela praksa rasprostranjenog uništavanja šuma i ostale flore u Vijetnamskom ratu, kao i opšte zalaganje za zaštitu životne sredine i porast ekološke svesti država u ovom periodu.

Odredbe koje na direktan način štite životnu sredinu nalaze se u nekoliko ugovora MHP, i to: Dopunskom protokolu I o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba iz 1977. godine (dalje: Protokol I), Konvenciji o zabrani vojne ili bilo koje druge neprijateljske upotrebe tehnika koje menjaju životnu sredinu iz 1976. godine (dalje: ENMOD konvencija), Konvenciji o zabrani ili ograničavanju upotrebe određenih vrsta klasičnih oružja za koje se može smatrati da izazivaju prekomerne traumatske efekte i da deluju bez razlikovanja u pogledu

3 Zoran Radivojević, Nebojša Raičević, „Međunarodnopravno regulisanje zaštite životne sredine u oružanim sukobima“, u: Dimitrijević Predrag, Stojanović Nataša, *Ekologija i pravo*, Niš, 2011, str.151–173.

cilja od 1980. godine (dalje: Konvencija o konvencionalnom oružju) i njenom Protokolu III o zabranama i ograničenjima upotrebe zapaljivog oružja (dalje: Protokol III).⁴

Protokol I

Protokol I sadrži dve odredbe koje na direktan način štite životnu sredinu. Prva od njih (čl. 35, st. 3) nalazi se u III delu, posvećenom sredstvima i metodama ratovanja, dok je druga (čl. 55) locirana u delu IV, koji se odnosi na zaštitu civilnog stanovništva.⁵

Stav 3 člana 35 propisuje da je *zabranjeno primeniti metode ili sredstva ratovanja koja su namenjena ili od kojih se može očekivati da će prouzrokovati rasprostranjena, dugotrajna i ozbiljna oštećenja prirodne okoline*. Ovom odredbom zabranjen je ne samo svaki metod i sredstvo borbe upotrebjeno sa namerom da prirodnoj okolini nanese štetu krupnih razmera, već i onaj čija upotreba dovodi do predvidive kolateralne štete takvih razmera. Prema tome, kršenje Protokola I postoji i onda kada se protiv legitimnog vojnog cilja delovalo dopuštenim sredstvima, ali je prouzrokovana nenamerna (kolateralna) šteta prirodnoj okolini koja ima rasprostranjeni, dugotrajni i ozbiljan karakter.⁶

Stav 1 čl. 55 glasi: *U ratovanju se mora obratiti pažnja da se prirodna okolina zaštiti od rasprostranjenog, dugotrajnog i ozbiljnog oštećenja. Ova zaštita obuhvata zabranu korišćenja metoda ili sredstava ratovanja koja su namenjena ili od kojih se može očekivati da prouzrokuju takvo oštećenje prirodne okoline i da time štetno utiču na zdravlje ili opstanak stanovništva.*⁷

4 Za tekstove ovih ugovora videti: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja (ur.), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, Beograd, 2007, str. 182–238, 589–592, 385–392, 410–411.

5 Nacrt Protokola pripremljen od strane Međunarodnog komiteta Crvenog krsta nije sadržao ove odredbe. Međutim, usled događaja u Vijetnamskom ratu, nekoliko delegacija se založilo za uključivanje ekoloških odredbi u konačan tekst Protokola; Michael N. Schmitt, "Humanitarian Law and the Environment", *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 28, 2000, No. 3, p. 275.

6 Neki kritikuju takvo rešenje smatrajući da ustanovljenje odgovornosti za nenamerne ekološke štete nepotrebno komplikuje donošenje odluka, što može oslabiti agresivnost i odlučnost komandanata na terenu; William A. Wilcox, *The Modern Military and the Environment: The Laws of Peace and War*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007, p. 147.

7 „Koncept prirodne okoline treba razumeti u najširem smislu tako da se njime obuhvati biološka sredina u kojoj stanovništvo živi. Nju ne čine samo objekti neophodni za opstanak stanovništva pomenuti u čl. 54 ... – namirnice, poljoprivredne oblasti, voda za piće, stoka – već ona uključuje i šume i drugu vegetaciju ... kao i faunu, floru i druge biološke i klimatske elemente“; Yves Sandoz, Christophe Swinarski and Bruno Zimmermann (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, Geneva,

Iz citiranih odredaba proizlazi da čl. 35(3) štiti prirodnu okolinu *per se*, za razliku od čl. 55(1) koji zabranjuje oštećenja prirodne okoline samo ukoliko ona narušavaju zdravlje stanovništva ili dovode u pitanje njegov opstanak.⁸ Prvi član, dakle, štiti prirodnu okolinu kao samostalnu vrednost,⁹ dok je drugi štiti kako bi se sprečilo ugrožavanje neke druge vrednosti (civilnog stanovništva). Na ovaj način prva odredba ima ekocentričan, a druga antropocentričan pristup problemu zaštite životne sredine.¹⁰

Između dva navedena člana postoji još jedna suštinska razlika. Dok se čl. 35(3) odnosi na situacije u kojima ekološka šteta nastaje namernom ili upotrebom metoda i sredstava ratovanja, od kojih se može očekivati da dovedu do rasprostranjene, dugotrajne i ozbiljne štete prirodnoj sredini, čl. 55 sadrži jedan viši standard zaštite zasnovan na načelu dužne pažnje tokom vojnih operacija. Ovaj član zabranjuje upotrebu i onih metoda i sredstava ratovanja koji su sa stanovišta čl. 35(3) dopušteni, tj. nisu namenjeni ili se od njih ne očekuje da pro-uzrokuju rasprostranjenu, dugotrajnu i ozbiljnu štetu prirodnoj sredini, ukoliko bi to dovelo do zagađenja životne sredine koje šteti civilnom stanovništvu.¹¹

Iz upotrebljenih formulacija proizlazi da se oba člana odnose samo na ekološka oštećenja koja kumulativno ispunjavaju uslove rasprostranjenosti, dugo-

1987, para. 2126, p. 662. Izraz „zdravlje“ u čl. 55(1) upotrebljen je „da označi aktivnosti od kojih se može očekivati da dovedu do takvih štetnih posledica, koje će, čak da i stanovništvo preživi, imati ozbiljne zdravstvene probleme, kao što su urođene mane koje stvaraju unakažene i degenerativne osobe. Privremene ili kratkotrajne posledice nisu obuhvaćene zabranom iz ovog člana.“ Official Records of the Diplomatic Conference on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts, Doc. CDDH/215/Rev. 1, para. 82.

8 „Dok član 35 pristupa problemu sa stanovišta metoda ratovanja, član 55 se koncentriše na opstanak stanovništva, tako da, i pored toga što se dve odredbe u određenoj meri preklapaju i imaju sličan smisao, one ne dupliraju jedna drugu“; Yves Sandoz, Christophe Swinarski and Bruno Zimmermann (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, op. cit., para. 2133, p. 663. Takvim pristupom, čl. 35(3) je više u duhu Haškog prava, dok se čl. 55 može svrstati u korpus Ženevskog prava.

9 Neki vide opasnost da će usled toga komandanti odustati od nekog oružja ili taktike koja bi dovela do „rasprostranjene, dugotrajne i ozbiljne“ štete prirodnoj sredini, a pribeći alternativnom rešenju koje neće izazvati takve posledice po prirodnu okolinu, ali će dovesti do mnogo većeg stradanja civila i njihove imovine; Michael N. Schmitt, „Humanitarian Law and the Environment“, *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 28, 2000, No. 3, p. 313.

10 O ekocentrizmu i antropocentrizmu više videti: Jessica C. Lawrence and Kevin J. Heller, „The First Ecocentric Environmental War Crime: The Limits of Article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute“, *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 20, 2007, No. 1, pp. 64–67.

11 John A. Cohan, „Modes of Warfare and Evolving Standards of Environmental Protection Under the International Law of War“, *Florida Journal of International Law*, Vol. 15, 2003, No. 4, p. 504.

trajnosti i ozbiljnosti (tzv. trostruki kumulativni standard).¹² Takvim zahtevom prag njihove primene podignut je na dosta visoki nivo. Primera radi, ukoliko se radi o vrlo ozbiljnom oštećenju prirodne okoline, koje se ispoljava decenijama, neće postojati povreda ovih članova ukoliko štetne posledice ne pogađaju široko područje.

Dodatnu teškoću može da predstavlja izostanak pojašnjenja tri upotrebljena standarda. Sam Protokol I ne vrši njihovo preciziranje, niti se njihovo značenje može pronaći u pripremnim radovima. Tokom pregovora isticano je da standard „dugotrajan“ označava „period koji se meri decenijama“, dok su pojedine delegacije čak isticale da on ne može biti kraći od „dvadeset ili trideset godina“.¹³ Za preostala dva standarda („rasprostranjen“ i „ozbiljan“) u pripremnim radovima se ne mogu naći baš nikakva pojašnjenja. Usled postojanja ovog teško ostvarljivog trodelnog testa, primena navedenih članova moguća je samo u najekstremnijim okolnostima povrede životne sredine.¹⁴

S druge strane, eliminisanje vojne potrebe kao isključujućeg faktora, u određenoj meri, olakšava primenu ovih članova Protokola I. Oštećenje prirodne okoline koje ispunjava sva tri pomenuta standarda ne može ni u kom slučaju biti pravdano vojnom potrebom. Drugim rečima, nanošenje rasprostranjenog, dugotrajnog i ozbiljnog oštećenja prirodnoj okolini apsolutno je zabranjeno Protokolom I. Svaka radnja koja dovodi do kumulativnog ispunjenja tri uslova

12 United Nations Environment Programme, *Protection the Environment during Armed Conflicts: An Inventory and Analysys of International Law*, Nairobi, 2009, p.12.

13 Official Records of the Diplomatic Conference on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts, Doc. CDDH/215/Rev.1, para. 27; Yves Sandoz, Christophe Swinarski and Bruno Zimmermann (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, op. cit., paras. 1452, 1454, pp. 415, 417. Komitet Međunarodnog krivičnog suda za bivšu SFRJ je prilikom ispitivanja delovanja NATO-a tokom bombardovanja SR Jugoslavije, takođe, izneo stav da izraz „dugotrajan“ treba meriti „godinama, pre nego mesecima“; *Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia*, para.15.

14 To je potvrđeno u praksi, kada je pomenuti Komitet Haškog tribunala istakao da su uslovi primene Protokola I „ekstremno strogi“; *Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia*, para. 15. Praktičan domašaj čl. 35(3) i 55 dodatno je doveden u pitanje tvrdnjom SAD, Velike Britanije i još nekih država da se Protokol I ne odnosi na nuklearno oružje; Michael N. Schmitt, "The Environmental Law of War: An Invitation to Critical Reexamination", *USFA Journal of Legal Studies*, Vol. 6, 1995–1996, p. 258, 260. Imajući u vidu težinu ovih uslova, neki predlažu njihovo ublažavanje tako što bi se zahtevalo alternativno, a ne kumulativno ispunjenje. Pored toga, postoji predlog da se značenje tri uslova iz Protokola I odredi na osnovu pojašnjenja datih tokom pregovora o ENMOD konvenciji; Stephanie N. Simonds, „Conventional Warfare and Environmental Protection: A Proposal for International Legal Reform“, *Stanford Journal of International Law*, Vol. 29, 1992, No. 1, p. 211.

predstavljaje povredu ove zabrane, čak i kada je ona vojno nužna i očigledno proporcionalna sa ostvarenom vojnom korišću.¹⁵

Za zaštitu životne sredine od značaja je i odredba čl. 55(2) Protokola I koja izričito zabranjuje upotrebu represalija usmerenih protiv prirodne okoline. Iz ovog teksta nije jasno da li je zabranjena svaka represalija protiv životne sredine ili samo ona koja dovodi do njenog rasprostranjenog, dugotrajnog i ozbiljnog oštećenja u smislu čl. 55(1). S obzirom na to da stav 2 ovog člana ne upućuje na prethodni stav, smatra se da su zabranjene i represalije koje životnoj sredini nanose oštećenja u obimu manjem od onog koji je propisan u prvom stavu. Međutim, ovaj član ne zabranjuje svaki napad na prirodnu okolinu preduzet radi odgovora na protivničku akciju, već samo uzvratnu akciju koja je nezakonita, tj. krši standarde utvrđene članovima 35(3) i 55(1) Protokola I ili nekom drugom normom međunarodnog prava.¹⁶ Uz to, odredba čl. 55(2) ne daje odgovor na pitanje kakav je pravni status represalija protiv drugih objekata koje usputno mogu naneti oštećenja životnoj sredini.¹⁷

ENMOD konvencija

Ova konvencija predstavlja prvi međunarodni ugovor koji je u potpunosti posvećen ekološkim aspektima vođenja oružanih sukoba.¹⁸ U čl. 1 Konvencije države se obavezuju da ne angažuju u vojnoj i svakoj drugoj neprijateljskoj upotrebi tehnike koje menjaju životnu sredinu i koje imaju rasprostranjene, dugotrajne ili ozbiljne posledice, kada služe kao sredstvo za uništavanje, oštećenje ili povredu druge strane ugovornice. Konvencija, dakle, zabranjuje upotrebu tzv. „tehnika za modifikaciju životne sredine“ kao vojnog instrumenta, tj. zabranjuje sračunatu zloupotrebu prirodnih procesa u ofanzivne svrhe. U isto vreme ona

15 Michael N. Schmitt, "The Environmental Law of War – An Invitation to Critical Reexamination", *USAFA Journal of Legal Studies*, Vol. 6, 1995–1996, p. 259.

16 Michael N. Schmitt, "Humanitarian Law and the Environment", *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 28, 2000, No. 3, p. 277. Takav zaključak proizlazi iz prirode represalija koje uvek podrazumevaju upotrebu nezakonitih mera.

17 Marco Roscini, "Protection of the Natural Environment in Time of Armed Conflict", in: Louise Doswald Beck, Azizur R. Chowdhury and Jahid H. Bhuiyan (eds.), *International Humanitarian Law - An Anthology*, LexisNexis Butterworth, Nagpur, 2009, p.161.

18 Naročiti uticaj na donošenje Konvencije imale su aktivnosti SAD u Vijetnamu usmerene na promenu klime i vremena (izazivanje jakih kiša) i defolijacije (uništavanje bilja); Charles R. Wunsch, "The Environmental Modification Treaty", *ASILS International Law Journal*, Vol. 4, 1980, p. 117. Pregovori o Konvenciji su vođeni u okviru Konferencije Komiteta za razoružanje, a tekst je usvojila Generalna skupština UN 10. decembra 1976. godine (Rezolucija 31/72).

zabranjuje upotrebu modifikacionih tehnika, ne samo tokom vršenja neprijateljstva, već i onda kada ne postoji otvoreni sukob.¹⁹

Za razliku od pravila Protokola I koja štite prirodnu okolinu od napada, ENMOD konvencija zabranjuje upotrebu životne sredine kao sredstva ratovanja. Protokol I, naime, životnu sredinu tretira kao neku vrstu „žrtve“, dok ENMOD konvencija sprečava da se životna sredina upotrebi na način koji viktimizira nekog drugog.²⁰ Drugim rečima, Protokol sadrži zabranu nanošenja štete prirodi, a ENMOD konvencija zabranu (zlo)upotrebe prirode radi nanošenja štete protivničkoj strani.

Ekološke štete kao takve nisu zabranjene Konvencijom, već je samo zabranjena zloupotreba određenih prirodnih procesa koja dovodi do uništenja, oštećenja ili povrede druge strane ugovornice.²¹ Dakle, konvencija nije prvenstveno posvećena ekološkim štetama *per se*,²² jer ne traži da prirodna sredina bude isključivi predmet oštećenja.²³ Za razliku od Protokola I, Konvencija pod štetom podrazumeva ne samo oštećenje životne sredine, već i oštećenje drugih dobara neprijatelja (ljudstvo, ekonomska dobra i druga imovina).²⁴

Prilikom formulisanja zabrane u ENMOD konvenciji vojna potreba nije imala nikakvu ulogu. To znači da se modifikacione tehnike koje dovode do opisane štete ne smeju upotrebiti nikada, bez obzira na vojnu korist koju bi njihova upotreba donela napadaču.

Konvencija ne sadrži apsolutnu zabranu ekoloških modifikacionih tehnika. Najpre, ona ne zabranjuje upotrebu takvih tehnika u miroljubive svrhe.²⁵ Drugo, države ugovornice nemaju obavezu da se uzdrže od upotrebe tih tehnika u svim okolnostima, već samo ukoliko time štete drugim državama ugovorni-

19 John A. Cohan, op. cit., p. 517.

20 Eric T. Jensen, "The International Law of Environmental Warfare: Active and Passive Damage During Armed Conflict", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 38, 2005, No. 1, p. 155; Michael N. Schmitt, "The Environmental Law of War: An Invitation to Critical Reexamination", *USAFA Journal of Legal Studies*, Vol. 6, 1995–1996, p. 240.

21 Sonja A. J. Boelaert-Suominen, *International Environmental Law and Naval War*, Naval War College, Newport, 2000, p. 60.

22 Peter J. Richards and Michael N. Schmitt, "Mars Meets Mother Nature: Protecting the Environment During Armed Conflict", *Stetson Law Review*, Vol. 28, 1999, No. 4, p. 1064.

23 Ibidem, p.1065.

24 Za razliku od toga, kod čl. 35(3) i 55 DP I uvek se misli na štetu nanetu prirodnoj sredini.

25 Tokom pregovora je preovladao stav da miroljubiva upotreba modifikacionih tehnika treba ostati izvan domašaja Konvencije, a kao argument je navođena potreba naučnog eksperimentisanja i bolje iskorišćavanje prirode za potrebe ljudi. Više o tome videti: Charles R. Wunsch, op. cit., pp.127–128.

cama Konvencije.²⁶ Iz toga proizlazi da dobra koja pripadaju državama neugovornicama ili su izvan jurisdikcije država (npr. slobodno more) ne potpadaju pod domašaj Konvencije. Na kraju, za razliku od Protokola I koji zabranjuje i nenamernu predvidljivu ekološku štetu, ENMOD konvencija obuhvata samo zabranu onih modifikacionih tehnika kod kojih postoji namera preduzimanja u vojne ili druge neprijateljske svrhe.²⁷

Prema čl. 2 Konvencije, pod tehnikama koje menjaju životnu sredinu podrazumevaju se *bilo koje tehnike za promenu – kroz nekontrolisanu manipulaciju prirodnim procesima – dinamike, sastava ili strukture Zemlje, uključujući njenu biosferu, litosferu, hidrosferu i atmosferu ili kosmos.*²⁸ Na osnovu ovakve definicije može se zaključiti da je ENMOD konvencija ograničena samo na manipulaciju prirodom veoma naprednim tehnologijama koje ostavljaju dalekosežne posledice.²⁹ Kao primeri tih tehnika navode se izazivanje zemljotresa, cunamija, poremećaja ekološke ravnoteže nekog regiona, provala oblaka i suša, promena klimatskih prilika, oštećenja ozonskog omotača, promena u jonosferi.³⁰

Da bi neka tehnika za modifikaciju bila zabranjena mora ispuniti tri uslova: a) upotreba u vojne ili druge neprijateljske svrhe; b) uzrokovanje uništenja, oštećenja ili povreda na strani druge države ugovornice, i c) rasprostranjenost, dugotrajnost ili ozbiljnost ostvarenih posledica. Konvencija ne zabranjuje upotrebu onih modifikacionih tehnika koje ne izazivaju uništenja, štete ili povrede na strani neprijatelja.³¹

I kod ove Konvencije pominju se tri standarda u pogledu karaktera nastale štete. U pitanju su rasprostranjenost, dugotrajnost, ozbiljnost – kako ih neki nazi-

26 Obaveze iz Konvencije, dakle, nemaju dejstvo *erga omnes*.

27 Andree Kirchner, "Environmental Protection in Time of Armed Conflict", *European Environmental Law Review*, Vol. 9, 2000, No. 10, p. 268.

28 Neki za te tehnike koriste naziv „geofizičko oružje“; Milovan Vuković, „Ugrožavanje životne sredine vojnim aktivnostima“, *Vojno delo*, vol. 50, 1998, br. 3, str. 114.

29 Tako masovna seča drveća ili preusmeravanje reke radi stvaranja boljih odbrambenih uslova neće potpadati pod domašaj Konvencije.

30 **Understanding Relating to Article II, Report of the Conference of the Committee on Disarmament**, U.N. GOAR, 31st Sess., Supp. No. 27, at 91-92, U.N. Doc. A/31/27 (1976); tekst videti u: Jozef Goldblat, "The Environmental Warfare Convention: How Meaningful Is It?", *Ambio*, Vol. 6, 1977, No. 4, p. 221.

31 Kao primer takvih tehnika može se navesti stvaranje magle radi lakšeg poletanja i sletanja aviona ili njeno uklanjanje radi bolje vidljivosti neprijateljskih meta. Te aktivnosti su dopuštene jer kod njih manipulacija prirodom ne predstavlja sredstvo za uništenje, oštećenje ili nanošenje povreda neprijatelju, već se njima jedino olakšava upotreba drugih sredstava kojima se vrše uništenja, oštećenja ili povrede neprijatelja; John A. Cohan, op. cit., pp. 520–521.

vaju „trojka“ – koji su u Konvenciju uključeni na insistiranje SAD.³² Polazeći od praktičnih potreba, Komitet za razoružanje je precizirao značenje ta tri standarda. Šteta je „rasprostranjena“ ukoliko pogađa oblast od nekoliko stotina kvadratnih kilometara, „dugotrajna“ ako traje nekoliko meseci, ili otprilike jedno godišnje doba, a „ozbiljna“ ukoliko dovodi do ozbiljnih i značajnih uništenja ili povreda ljudskih života, prirodnih i ekonomskih izvora ili druge imovine protivničke strane.³³ Međutim, za razliku od Protokola I, ispunjenje ovih standarda u ENMOD konvenciji postavljeno je alternativno. Prema tome, dovoljno je da šteta naneta neprijatelju bude samo rasprostranjena, ili samo dugotrajna ili samo ozbiljna da bi postojala povreda čl. 1 Konvencije.³⁴ *Argumentum a contrario*, upotreba modifikacionih tehnika kojima se neprijatelju nanosi šteta koja ne doseže ni jedan od ta tri kriterijuma, nije zabranjena, već će legalnost takvih aktivnosti biti cenjena u skladu sa drugim relevantnim pravilima MHP (pravila o razlikovanju civila i boraca, načelo proporcionalnosti i sl.). Imajući u vidu današnji stepen razvoja nauke i tehnologije, izgleda da ENMOD konvencija još uvek nema neki veći praktičan značaj, što naravno ne znači da se u doglednoj budućnosti to neće promeniti.

Konvencija o konvencionalnom oružju

Konvencija o konvencionalnom oružju već u preambuli ističe da je *zabrana upotreba metoda ili sredstava ratovanja koja su namenjena ili od kojih se može očekivati da će prouzrokovati rasprostranjena, dugotrajna i ozbiljna oštećenja prirodne okoline*. Ova odredba zapravo predstavlja samo potvrdu zabrane sadržane u Protokolu I, zahtevajući istovetan trostruki kumulativni standard. Međutim, iako je sadržana u uvodnom delu, ona nije lišena svakog pravnog značaja. Pre svega, njome se ustanovljavaju određene pravne obaveze za države ugovornice Konvencije koje nisu ugovornice Protokola I.³⁵ Pored toga, ponavljanje pome-

32 Charles R. Wunsch, op. cit., pp. 115, 122.

33 Understanding Relating to Article I, Report of the Conference of the Committee on Disarmament, U.N. GOAR, 31st Sess., Supp. No. 27, at 91-92, U.N. Doc. A/31/27 (1976); tekst videti u: Jozef Goldblat, op. cit., p. 221. Pojašnjenja trećeg uslova jasno pokazuje da se nastala šteta ne vezuje samo za prirodnu okolinu, već i za ljudske žrtve, ekonomska dobra i drugu imovinu neprijatelja.

34 Na primer, izazivanje tornada ili izolovanih grmljavina ne ispunjava uslov rasprostranjenosti, ali će potpasti pod domašaj Konvencije zbog svoje ozbiljnosti. Zagađivanje pepelom iz veštački izazvanih vulkanskih erupcija nema dugotrajne, ali može imati ozbiljne i rasprostranjene efekte, tako da po tom osnovu potpada pod domašaj Konvencije; Charles R. Wunsch, op. cit., p. 124.

35 Zbog toga su prilikom ratifikacije Konvencije SAD i Francuska stavile rezerve ističući da se navedena odredba u preambuli odnosi samo na države ugovornice Protokola I; Michael N. Schmitt, "Humanitarian Law and the Environment", *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 28, 2000, No. 3, pp. 287-288.

nute odredbe u Konvenciji može biti od značaja za utvrđivanje statusa te zabrane u običajnom pravu.

Protokol III usvojen uz Konvenciju o konvencionalnom oružju, takođe, sadrži jednu odredbu koja direktno reguliše zaštitu životne sredine u oružanim sukobima. Čl. 2(4) ovog Protokola glasi: *Zabranjeno je napadati šume i druge zelene površine zapaljivim oružjem, osim ako se ti prirodni elementi ne koriste za zaklon, prikrivanje ili maskiranje boraca ili drugih vojnih ciljeva ili ako oni sami nisu vojni ciljevi.*

Ova vrsta oružja može dovesti do značajnog oštećenja prirodne sredine, bilo usled direktnog spaljivanja ili usled uništavanja životinjskih staništa i hrane. Međutim, za razliku od odredaba sadržanih u Protokolu I koje odlikuje apstraktnost, Protokol III štiti samo jedan segment prirodne okoline (šume i druge zelene površine), i pri tome se odnosi samo na jednu vrstu borbenih sredstava – zapaljivo oružje. Pored toga, ovaj akt dopušta značajna odstupanja pravdana vojnom potrebom, jer iz čl. 2(4) proizlazi da šume i zelene površine mogu biti predmet napada zapaljivim oružjem ukoliko se koriste kao zaklon ili za prikrivanje i maskiranje boraca i drugih vojnih ciljeva. U isto vreme, ovi prirodni elementi gube imunitet ukoliko zbog svojih karakteristika sami po sebi predstavljaju vojne ciljeve.³⁶

INDIREKTNA ZAŠTITA

Pored pravila koje na izričit način regulišu zaštitu životne sredine, u MHP postoje norme koje, uređujući neka druga pitanja, posrednim putem štite životnu sredinu. Takva indirektna zaštita životne sredine sadržana je u nekim opštim načelima MHP i ugovornim pravilima koja štite civile i imovinu u oružanim sukobima.

Načela Međunarodnog humanitarnog prava

Načela MHP mogu da predstavljaju važan izvor indirektno zaštite životne sredine, budući da zbog svoje običajne prirode vezuju sve države, bez obzira što neke od njih nisu ratifikovale međunarodni ugovor u kojima su ta načela kodifikovana. Ona su značajna za popunjavanje pravnih praznina tamo gde još uvek nisu ustanovljena konkretna ugovorna ili običajna pravila, a imaju određeni značaj i prilikom tumačenja postojećih pravila MHP.

36 Neki smatraju da veliki broj izuzetaka lišava ovu zabranu svakog praktičnog značaja; Frits Kalshoven, *Constraints on the waging of war*, Geneva, 1987, p.157.

Najopštije, princip MHP, koji se može dovesti u vezu sa zaštitom životne sredine, jeste načelo prema kome strane u oružanom sukobu nemaju neograničeno pravo izbora sredstava i načina borbe. Ono je navedeno još u Petrogradskoj deklaraciji iz 1868. godine, a kasnije potvrđeno u drugim ugovorima MHP. Imajući u vidu značajne pravne praznine u zaštiti životne sredine u oružanom sukobu, ovo načelo može biti značajan ograničavajući faktor za strane u sukobu.

Načelo vojne potrebe (neophodnosti) zabranjuje preduzimanje onih radnji koje nisu od značaja za ostvarenje vojne koristi. Upotreba vojne sile opravdana je samo u meri koja je neophodna za postizanje određenog vojnog cilja.³⁷ Ovo načelo „opravdava mere ... koje su neophodne za što brže potčinjavanje neprijatelja sa najmanje mogućim gubicima ekonomskih i ljudskih resursa“,³⁸ a zabranjuje vojne akcije koje ne služe nikakvoj evidentnoj vojnoj svrsi.³⁹

U skladu sa ovim načelom, zabranjeno je nanositi štetu životnoj sredini ukoliko to nije nužno za postizanje vojne koristi.⁴⁰ Prema tome, svako namerno uništavanje životne sredine koje nema nikakav vojni značaj predstavlja povredu načela vojne neophodnosti. Primenu ovog načela na životnu sredinu izričito je potvrdio i Međunarodni sud pravde, istakavši da *uništavanje životne sredine, koje nije opravdano vojnom potrebom i izvršeno je bezobzirno, očigledno je protivno postojećem međunarodnom pravu.*⁴¹

Sledeće važno načelo je princip proporcionalnosti prema kome usputna (kolateralna) šteta naneta civilima i civilnim objektima ne sme biti nesrazmerno velika u odnosu na konkretnu i neposrednu vojnu prednost ostvarenu napadom na vojni cilj. Ovo načelo zahteva upoređivanje dva parametra – očekivane koristi od napada na vojni cilj i moguće štete koju bi napad naneo civilima i civilnim objektima. Ukoliko se proceni da će šteta biti nesrazmerno velika u odnosu na vojnu korist, mora se odustati od takve vojne akcije.

U svetlu ekološke zaštite to znači da se mora odustati od napada na vojni cilj ukoliko bi se njime životnoj sredini nanele štetne posledice koje daleko nadmašuju vojnu korist koja bi bila ostvarena tim napadom. Kao i u drugim

37 United Nations Environment Programme, *Protection the Environment during Armed Conflicts: An Inventory and Analysys of International Law*, op. cit., p.13.

38 Stephanie N. Simonds: op. cit., p. 169.

39 United Nations Environment Programme, *Protection the Environment during Armed Conflicts: An Inventory and Analysys of International Law*, op. cit., 2009, p.13.

40 Tara Weinstein, "Prosecuting Attacks that Destroy the Environment: Environmental Crimes or Humanitarian Atrocities?", *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 17, 2005, No. 4, p. 703.

41 *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion of 8 July 1996, International Court of Justice Reports, para 32.

situacijama, kod zaštite životne sredine javlja se značajan praktičan problem – kako pravilno izvagati dve vrednosti (očekivanu vojnu korist i potencijalnu štetu) i oceniti čemu dati prednost. Primena ovog načela kod zaštite životne sredine skopčana je sa još jednom značajnom teškoćom. Postavlja se, naime, pitanje kako utvrditi obim štetnih posledica koje se napadom na vojni cilj mogu usputno naneti životnoj sredini, naročito kako predvideti dugoročne štete i u kom obimu eliminisati dotadašnja i očekivana buduća ekološka zagađenja na tom području.⁴² Pošto je teško postići konsenzus šta jeste, a šta nije srazmerno, načelo proporcionalnosti može poslužiti kao pouzdan i predvidljiv instrument za zaštitu životne sredine samo u slučajevima njenih najtežih oštećenja.⁴³

Međunarodni sud pravde je uzgredno razmatrao zaštitu životne sredine u kontekstu načela vojne potrebe i proporcionalnosti. Baveći se zakonitošću upotrebe nuklearnog oružja, Sud je, između ostalog, istakao da: ... *države moraju uzeti u obzir pitanja životne sredine kod procene šta je neophodno i proporcionalno prilikom ostvarenja legitimnog vojnog cilja. Poštovanje životne sredine predstavlja jedan od elemenata koji se uzima u obzir prilikom ocene da li je akcija u skladu sa načelom neophodnosti i proporcionalnosti.*⁴⁴

Na kraju, u kontekstu zaštite životne sredine treba pomenuti i načelo razlikovanja koje stranama u sukobu zabranjuje ona sredstva i načine ratovanja kod kojih se napad ne može usmeriti na određeni vojni cilj i time napraviti razlika između boraca i civila i vojnih i civilnih objekata.⁴⁵ Iz toga sledi da se tokom oružanog sukoba napadi moraju usmeriti samo na borce i vojne objekte,⁴⁶ dok civili i civilni objekti ne smeju biti predmet napada. Životna sredina, prema tome, ne sme biti predmet napada ukoliko se ne može podvesti pod vojni cilj.⁴⁷ Međutim, praktičan problem kod primene ovog načela na

42 Michael Bothe, Carl Bruch, Jordan Diamond and David Jensen, op. cit., pp. 577–578.

43 Michael N. Schmitt, "Green War: An Assessment of the Environmental Law of International Armed Conflict", *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997, No. 1, p. 61.

44 *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion of 8 July 1996, International Court of Justice Reports, para. 30.

45 Sadržina ovog načela data je u čl. 51(4) Protokola I, koji zabranjuje napade bez izbora ciljeva, uključujući napade „kod kojih se primenjuje metod ili sredstvo borbe koje ne može biti upravljeno na određeni vojni objekat“ i „kod kojih se koristi metod ili sredstvo borbe čije se dejstvo ne može ograničiti onako kako je to predviđeno ovim Protokolom“.

46 Prema čl. 52(2) Protokola I, vojni cilj predstavlja „objekat koji po svojoj prirodi, lokaciji, nameni ili upotrebi efektivno doprinosi vojnoj akciji, i čije potpuno ili delimično uništenje, zauzimanje ili neutralisanje, pod okolnostima koje postoje u tom momentu, pruža jasnu vojnu prednost“.

47 Pretpostavka je da životna sredina predstavlja civilni objekat, osim ukoliko se ne pretvori u vojni cilj.

zaštitu životne sredine može da bude pitanje kako utvrditi da li neki prirodni objekat predstavlja vojni cilj.⁴⁸

UGOVORNA PRAVILA MHP

Postoji nekoliko normi sadržanih u ugovorima MHP koje, štiteći neke druge vrednosti, usputno štite i životnu sredinu. Te odredbe tretiraju životnu sredinu kao resurs kome ne treba nanositi štetu zbog interesa civila čiji životi i izdržavanje zavise od tog resursa,⁴⁹ ili, pak, zabranjuju napade na vojne objekte čije uništavanje može dovesti do velikih gubitaka među civilima.

Haški pravilnik i Četvrta ženevska konvencija

U nekim starijim međunarodnim humanitarnim ugovorima mogu se naći indirektno odredbe o zaštiti životne sredine, mada se u njima ekološke štete tretiraju kao šteta naneta neprijateljskoj imovini.⁵⁰ U takve ugovore spadaju Četvrta haška konvencija iz 1907. godine, odnosno njen Pravilnik o zakonima i običajima suvozemnog rata i Ženevska konvencija (IV) o zaštiti civila u ratu iz 1949. godine.⁵¹

Kada je u pitanju Haška konvencija iz 1907. godine, najpre treba pomenuti Martensovu klauzulu kao odredbu koja posredno može biti od značaja za zaštitu životne sredine.⁵² U smislu ove odredbe, ukoliko ugovorno pravo propusti da obezbedi izričitu zaštitu životne sredine, „običaji ustanovljeni među civilizovanim narodima“, „zakoni čovečnosti“ i „zahtevi javne svesti“ treba da popune i tu prazninu.⁵³ Bez obzira što ova klauzula ima očigledan antropocentrični karakter,

48 Nekada je to jednostavno. Na primer, mali klanac koji predstavlja značajnu komunikaciju između važnih strateških mesta zasigurno se može smatrati vojnim ciljem. Međutim, znatno je teže oceniti kada neka šuma, u kojoj nema boraca i vojnih objekata, predstavlja vojni cilj.

49 Nicholas G. Alexander, "Airstrikes and Environmental Damage: Can the United States Be Held Liable for Operation Allied Force?", *Colorado Journal of International Environmental Law*, Vol.11, 2000, No. 2, p. 479.

50 Andree Kirshner, „Environmental Protection in Time of Armed Conflict“, *European Environmental Law Review*, Vol. 9, 2000, No. 10, p. 267.

51 Za tekstove ovih ugovora videti: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja (ur.), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, op. cit., str. 304–315, 116–168.

52 Zoran Radivojević, „Martensova klauzula u jurisprudenciji Međunarodnog suda pravde“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Vol. 40–41, 2000–2001, str. 46–63.

53 Peter J. Richards and Michael N. Schmitt, op. cit., p.1067.

neki tvrde da „običajno ratno pravo, reflektujući zahteve javne svesti, danas podrazumeva i izbegavanje nepotrebnog oštećenja životne sredine“.⁵⁴

Od značaja za zaštitu životne sredine je čl. 23(g) Pravilnika o zakonima i običajima suvozemnog rata, koji kaže da je zabranjeno *uništavati ... neprijateljsku imovinu, osim u slučajevima kada to uništavanje ... imperativno nalaže vojna potreba*.⁵⁵ Shvaćen u širem smislu, pojam imovine iz ovog člana mogao bi da obuhvati i životnu sredinu,⁵⁶ s tim da se zabrana uništavanja odnosi na celokupnu neprijateljsku imovinu, bez obzira na kojoj teritoriji se ona nalazi (okupiranoj ili onoj gde se vode neprijateljstva). Za zaštitu životne sredine značajan je i čl. 55 Pravilnika koji predviđa da se država okupator *smatra samo administratorom i plodouživaocem javnih zgrada, nepokretnosti, šuma i poljoprivrenih dobara koja pripadaju neprijateljskoj državi, a nalaze se u okupiranoj državi. Ona mora čuvati tu imovinu i njome upravljati u skladu sa pravilima plodouživanja*.⁵⁷ Okupator, dakle, može eksploatisati prirodne resurse, ali ih ne sme uništavati, pustošiti ili ih trajno menjati.⁵⁸ Međutim, pravila ovog člana se ne mogu primeniti dok se vode borbe, već samo nakon okončanja neprijateljstava i uspostavljanja stanja okupacije.⁵⁹

Ženevska konvencija (IV) sadrži odredbe koje na indirektan način štite životnu sredinu. Čl. 53 ograničava prava okupatora, ističući da je okupacionoj sili zabranjeno svako *uništavanje nepokretne ili pokretne imovine koja pojedinačno ili zajednički pripada privatnim licima, državi ili drugim javnim vlastima, društvenim organizacijama ili zadrugama, izuzev u situacijama u kojima je to uništa-*

54 Leisbeth Lijnzaad and Gerard Tanja, "Protection of the Environment in Times of Armed Conflict: The Iraq-Kuwait War", *Netherlands International Law Review*, Vol. 40, 1993, No. 2, p. 184.

55 Neki tu odredbu smatraju jednim od najstarijih pravila za zaštitu životne sredine u oružanim sukobima; Antoine Bouvier, "Protection of the Natural Environment in Time of Armed Conflict", *International Review of the Red Cross*, Vol. 31, 1991, No. 285, p. 572.

56 Pod pojam „imovine“ svakako se mogu podvesti šume, zemljište, usevi, reke, jezera, ali je sporno da li se tu može svrstati atmosfera, ozonski omotač, ptice selice, itd; Michael N. Schmitt, "The Environmental Law of War: An Invitation to Critical Reexamination", *USFA Journal of Legal Studies*, Vol. 6, 1995–1996, p. 252.

57 Prema opšteprihvaćenim pravilima građanskog prava, plodouživalac ima pravo da koristi tuđu stvar i da ubira njene plodove. Osnovna obaveza plodouživaoca je da po isteku plodouživanja stvar vrati vlasniku, a ukoliko skrivi oštećenje stvari, biće za to odgovoran.

58 Peter J. Richards and Michael N. Schmitt, op. cit., pp. 1068-1069.

59 Ukoliko uspostavljena okupacija bude narušena ponovnim izbijanjem neprijateljstava, umesto čl. 55 primenjuje se čl. 23(g) Pravilnika. Navedene odredbe Haškog pravilnika poslužile su kao pravni osnov za optuženje nemačkih funkcionera za masovnu eksploataciju šuma u Poljskoj, a internacionalisti su ih se setili prilikom iračkog uništavanja naftnih polja u Kuvajtu; Peter J. Richards and Michael N. Schmitt, op. cit., p.1068; Sonja A.J. Boelaert-Suominen, op. cit., p. 55.

vanje apsolutno neophodno radi izvođenja vojnih dejstava. Kao što se iz navedenog teksta može videti, od ove zabrane dopušteno je odstupanje, ali se tom prilikom zahteva vrlo visoki standard (*apsolutno neophodno*), što je znatno više od „obične“ neophodnosti. Kako bi se izbegla zloupotreba dopuštenog izuzetka, države ovu odredbu moraju tumačiti razumno i uvek kada nameravaju da pribegnu oštećenju imovine moraju imati „osećaj srazmernosti prilikom upoređivanja vojne prednosti koja će biti ostvarena i potencijalne štete“.⁶⁰

Kao i u Haškom pravilniku, implicitna zaštita životne sredine sadržana u Ženevskoj konvenciji limitirana je vojnom potrebom.⁶¹ Uz to, ova dva ugovora ne zabranjuju oštećenja životne sredine na sopstvenoj teritoriji, već se zabrane odnose jedino na imovinu lociranu na neprijateljskoj ili okupiranoj teritoriji.

PROTOKOL I

Protokol I sadrži nekoliko pravila koja, štiteći civile i civilne objekte, indirektno štite i životnu sredinu. Čl. 54(2) predviđa zabranu napada⁶² na objekte neophodne za opstanak civilnog stanovništva, kao što su *životne namirnice, poljoprivredna područja gde se proizvode životne namirnice, letina, stoka, instalacije za pitku vodu i njene zalihe i sistemi za navodnjavanje, sa specifičnom namerom da se toga liši civilno stanovništvo ili protivnička strana zbog vrednosti koju ti objekti imaju za njihov opstanak, bez obzira na motiv ...*⁶³ Vrednosti zaštićene ovim članom navedene su samo *exempli causa*, te njihova lista nije definitivna,⁶⁴ dok

60 ICRC, *Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War: Commentary*, Geneva, 1958, p. 302. Treba podsetiti da čl. 55 Haškog pravilnika ni u jednoj situaciji ne dopušta okupatoru uništavanje neprijateljske imovine.

61 Praktično posmatrano, vojna potreba će uvek prevagnuti nad ekološkim zahtevima, što ovu zaštitu čini iluzornom; Betsy Baker, "Legal Protection for the Environment in Times of Armed Conflict", *Virginia Journal of International Law*, Vol. 33, 1993, No. 2, p. 361.

62 Preciznije rečeno, zabranjeno je „napasti, uništiti, ukloniti ili učiniti nekorisnim“ takve objekte. Na taj način izbegnuto je eventualno usko tumačenje glagola „napasti“ i njegovo svođenje na čin nasilja prema protivniku, što omogućava da se ovim članom obuhvate sve moguće štete, uključujući hemijsko ili biološko zagađenje vode ili uništavanje bilja hemikalijama; Yves Sandoz, Christophe Swinarski and Bruno Zimmermann (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, op. cit., para. 2101, p. 655.

63 O nekim primedbama na formulaciju ovog člana videti: Dragoljub Todić, „Međunarodno-pravna zaštita životne sredine za vreme oružanih sukoba“, *Vojno delo*, Vol. 50, 1998, br. 2, str. 45.

64 Može se primetiti da pojedine stvari služe jedino za izdržavanje (život) ljudi, kao što su životne namirnice ili voda, dok neke od njih mogu služiti ne samo za izdržavanje već i za suprotstavljanje protivničkim snagama. Tako se poljoprivredna područja mogu koristiti za skriveno kretanje, stoka za prevoz vojne opreme, a irigacioni sistemi kao zaklon.

zabrana ima za cilj da spreči taktiku „spaljene zemlje“ koja dovodi do ozbiljnih oštećenja životne sredine.

Od opšte zabrane napada postoje tri izuzetka (čl. 54, st. 3 i 5). Navedeni objekti i stvari, najpre, neće uživati zaštitu ukoliko ih za svoje izdržavanje koriste jedino pripadnici oružanih snaga protivničke strane.⁶⁵ Isto tako, oni neće uživati zaštitu ukoliko ih protivnička strana koristi ne za izdržavanje, već za direktnu podršku vojnim akcijama,⁶⁶ pod uslovom da njihovo uništavanje (oštećenje) ne ostavlja civilno stanovništvo bez hrane i vode i ne dovodi do gladi ili preseljenja. Treći i najširi izuzetak se odnosi na državu koja brani svoju teritoriju od invazije, jer u toj situaciji, ukoliko zahteva imperativna vojna potreba, ona može u potpunosti odstupiti od zabrane iz čl. 54(2).

S druge strane, čl. 56 Protokola I zabranjuje napade na *građevine i instalacije koje sadrže opasne sile, to jest brane, nasipe i nuklearne elektrane za proizvodnju električne energije*⁶⁷ koji se mogu podvesti pod vojni cilj, kao i napade na druge vojne ciljeve locirane u blizini tih objekata⁶⁸ *ukoliko bi takav napad mogao*

65 Ovde se misli na upotrebu namenjenu ishrani, piću, održavanju higijene. Pod ovaj izuzetak je teško svrstati vodovode ili sisteme za navodnjavanje, jer se takvi objekti grade za civilne potrebe koje istovremeno koriste i oružane snage. Međutim, treba biti vrlo oprezan kada se procenjuje da li su pojedine stvari korisne „samo“ za pripadnike oružanih snaga. Potrebno je imati u vidu da se namirnice na vojnim zalihama koriste i za ishranu ratnih zarobljenika, civilnog stanovništva na okupiranoj teritoriji ili civila koji služe u oružanim snagama; Michael Bothe, Karl Josef Partsch and Waldemar A. Solf, *New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949*, The Hague/Boston/London, 1982, pp. 340–341.

66 Na primer, korišćenje vodenog tornja za osmatranje ili korišćenje kukuruznih polja za približavanje neprijatelju; Michael Bothe, Karl Josef Partsch and Waldemar A. Solf, *New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949*, op. cit., p. 341.

67 Tokom pregovora predlagano je da se lista proširi rafinerijama i skladištima goriva, što u konačnom tekstu nije prihvaćeno; Yves Sandoz, Christophe Swinarski and Bruno Zimmermann (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, op. cit., para. 2149, p. 666. Zbog upotrebljenog izraza „to jest“ (eng. *namely*) ovde se radi o definitivnoj (isključujućoj) listi objekata. Možda bi ciljno tumačenje ove odredbe dovele do drugačijeg zaključka, ali se ono u ovoj situaciji ne može primeniti pošto jezičko tumačenje daje nedvosmislen odgovor. Uvidevši dramatičnost posledica nastalih usled nezgoda u velikim hemijskim postrojenjima, neki predlažu da se lista zaštićenih objekata iz čl. 56 proširi dodavanjem tih postrojenja; Bernard K. Schafer, „The Relationship Between the International Laws of Armed Conflict and Environmental Protection: The Need To Reevaluate what Types of Conduct Are Permissible During Hostilities“, *California Western International Law Journal*, Vol. 19, 1989, No. 2, p. 322.

68 Na primer, ukoliko pored brane postoji most koji predstavlja deo važne komunikacije. Protokol I nameće obavezu državama da izbegavaju lociranje vojnih ciljeva blizu objekata koji sadrže opasne sile (čl. 56, st. 5).

*prouzrokovati oslobađanje opasnih sila i dovesti do velikih gubitaka među civilnim stanovništvom.*⁶⁹ Dakle, pomenuti objekti koji bi u nekim drugim okolnostima predstavljali legitiman vojni cilj, ne smeju biti predmet napada jer bi oslobađanje opasne sile koju oni sadrže u datoj situaciji nanelo velike gubitke civilnom stanovništvu. Pri tome, potpuno je zanemarljivo koliko bi vojnu korist napadač imao od uništenja (oštećenja) takvog vojnog cilja.⁷⁰ Drugim rečima, ukoliko je „veliki gubitak među civilima“ predvidiva posledica, napad je zabranjen bez obzira na obim očekivane vojne koristi,⁷¹ čime su humanitarni obziri dobili jasnu prevagu nad vojnom potrebom. Kako bi se olakšala zaštita objekata koji sadrže opasne sile, države ugovornice ih mogu označiti dogovorenim znakom (niz od tri svetlonarandžasta kruga, postavljena na istom nivou), ali izostanak takvog znaka ni u kom slučaju ne oslobađa protivničku stranu obaveze da poštuje ustanovljene zabrane.⁷² Napad na brane, nasipe i nuklearne elektrane kao vojne ciljeve, koji ne bi doveo do „velikog“ stradanja civila, na potpada pod domašaj zabrane iz čl. 56.⁷³ U toj situaciji takvi objekti bi mogli biti predmet napada, pod uslovom da budu poštovana ostala pravila MHP, a pre svega načelo proporcionalnosti.

Kao i u prethodnom slučaju, čl. 56 predviđa određene izuzetke, dopuštajući da zaštićeni objekti budu legitimni cilj napada. Brane i nasipi mogu biti predmet napada samo onda kada se ne koriste za svoju uobičajenu, već neku drugu namenu, dok nuklearne centrale mogu biti napadnute ukoliko njihova električna energija doprinosi vojnim operacijama.⁷⁴ Međutim, da bi ove tri vrste objekata mogle biti napadnute, nenamensko korišćenje brana i nasipa, odnosno električna energija iz nuklearnih centrala, mora predstavljati „stalnu, značajnu i neposrednu podršku vojnim operacijama“, kao i da je napad na njih „jedini

69 Ukoliko neki objekat koji sadrži opasne sile predstavlja čisto civilni objekat, on nikada ne sme biti predmet napada zbog svog civilnog karaktera (načelo razlikovanja).

70 Usled neslaganja sa shvatanjem da je napad na veoma značajne mete zabranjen čak i ukoliko ostvarena vojna korist nadilazi ozbiljne gubitke među civilima, SAD su se oštro protivile ovom članu. O tome videti: Michael N. Schmitt, "Humanitarian Law and the Environment", *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 28, 2000, No. 3, p. 307.

71 Čl. 56 otklanja primenu načela proporcionalnosti koje može biti zasnovano na zlonamerenom upoređivanju vrednosti koje se porede; Michael N. Schmitt, "The Environmental Law of War: An Invitation to Critical Reexamination", *USAFA Journal of Legal Studies*, Vol. 6, 1995–1996, p. 257.

72 Čl. 56, stav 7.

73 Može se primetiti da u toj situaciji prirodna okolina uopšte nije zaštićena članom 56 DP I; Dragoljub Todić, op. cit., str. 46.

74 Dakle, kod elektrana zaštita se može izgubiti i kada se one upotrebljavaju samo za proizvodnju električne energije. Drugim rečima, kod njih se kao uslov ne traži upotreba u svrhe koje nisu uobičajene.

mogući način sprečavanja takve podrške“. Pod istim uslovima mogu biti napadnuti i ostali vojni ciljevi locirani u blizini objekata koji sadrže opasne sile.⁷⁵

Zabranom iz čl. 56 prvenstveno se štiti civilno stanovništvo, ali se istovremeno štiti i priroda od ekoloških šteta koje mogu nastati kao posledica oslobađanja opasnih sila. Dakle, u pitanju je još jedna antropocentrična norma MHP koja doprinosi zaštiti životne sredine.

ZAKLJUČAK

Iako je vođenje ratova od davnina nanosilo štetne posledice životnoj sredini, MHP nikada nije problem ekološke zaštite stavilo među svoje prioritete. Tek nakon Vijetnamskog rata ova grana međunarodnog prava iskazuje određenu brigu za problem ekoloških šteta koje nastaju kao posledica oružanih sukoba.

U okviru MHP zaštita životne sredine ostvaruje se na direktan i indirektan način. Danas postoji samo nekoliko pravila koja direktno štite životnu sredinu tokom oružanih sukoba. Ona su novijeg datuma i pojavila su se tek krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka. Međutim, pokazalo se da su norme koje sadrže izričite zabrane i ograničenja u pogledu životne sredine uopštene i neprecizne, a da su uslovi za njihovu primenu postavljeni na veoma visok nivo. Indirektna zaštita životne sredine sadržana je u nekim opštim načelima međunarodnog humanitarnog prava i ugovornim pravilima koja štite civile i imovinu u oružanim sukobima, takođe, nije dovoljna za zaštitu svih segmenata životne sredine tokom oružanog sukoba. Poseban problem kod nekih normi MHP predstavlja primena načela vojne neophodnosti i dopuštanje mogućih kolateralnih šteta prouzrokovanih napadima na vojne objekte.

MHP sigurno ne može sprečiti niti potpuno isključiti oštećenja životne sredine tokom oružanih sukoba, ali može doprineti da ona budu svedena na prihvatljivu ili najmanju moguću meru. Najbolji put za unapređenje zaštite životne sredine u oružanim sukobima predstavlja svakako usvajanje novog međunarodnog ugovora kojim bi se sakupila, sistematizovala i proširila pravila već sadržana u MHP, ali dodala i neka potpuno nova kojima će se poboljšati postojeća ekološka zaštita. U očekivanju ugovora koji bi u celosti bio posvećen ovoj problematici, a za čije zaključenje još uvek ne postoji potrebna spremnost kod većine država, ne preostaje ništa drugo nego da se slabosti i praznine u važećem MHP prevaziđu i popune pravilima međunarodnog ekološkog prava koja su primenjiva u oružanim sukobima.

75 Ukoliko usled gubitka zaštite neki od ovih objekata bude napadnut, sva pravila MHP o zaštiti civila moraju biti poštovana (npr. načelo razlikovanja, načelo proporcionalnosti, preduzimanje potrebnih mera predostrožnosti). Videti: čl. 56, st. 2 i 3 Protokola I.

LITERATURA

- Alexander G. Nicholas, "Airstrikes and Environmental Damage: Can the United States Be Held Liable for Operation Allied Force?", *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, Vol.11, 2000, No. 2, pp. 471–498.
- Baker Betsy, "Legal Protection for the Environment in Times of Armed Conflict", *Virginia Journal of International Law*, Vol. 33, 1993, No. 2, pp. 351–383.
- Boelaert-Suominen A.J. Sonja, *International Environmental Law and Naval War*, Naval War College, Newport, 2000.
- Bothe Michael, Bruch Carl, Diamond Jordan and Jensen David, "International Law Protecting the Environment during Armed Conflict: Gaps and Opportunities", *International Review of the Red Cross*, Vol.92, 2010, No. 879, pp. 569–592.
- Bothe Michael, Josef Partsch Karl and Waldemar A. Solf, *New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949*, The Hague/Boston/London, 1982.
- Bouvier Antoine, "Protection of the Natural Environment in Time of Armed Conflict", *International Review of the Red Cross*, Vol. 31, 1991, No. 285, pp. 567–578.
- Cohan A. John, "Modes of Warfare and Evolving Standards of Environmental Protection Under the International Law of War", *Florida Journal of International Law*, Vol. 15, 2003, No. 4, pp. 481–540.
- Goldblat Jozef, "The Environmental Warfare Convention: How Meaningful Is It?", *Ambio*, Vol. 6, 1977, No. 4, pp. 216–221.
- ICRC, *Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War: Commentary*, Geneva, 1958.
- Jensen T. Eric, "The International Law of Environmental Warfare: Active and Passive Damage During Armed Conflict", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 38, 2005, No. 1, pp. 145–185.
- Kalshoven Frits, *Constraints on the waging of war*, Geneva, 1987.
- Kirchner Andree, "Environmental Protection in Time of Armed Conflict", *European Environmental Law Review*, Vol. 9, 2000, No. 10, pp. 266–272.
- Knežević-Predić Vesna, Avram Saša, Ležaja Željko (ur.), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, Beograd, 2007.
- Lawrence C. Jessica and Heller J. Kevin, "The First Ecocentric Environmental War Crime: The Limits of Article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute", *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 20, 2007, No. 1, pp. 61–95.
- Lijnzaad Liesbeth and Gerard Tanja, "Protection of the Environment in Times of Armed Conflict: The Iraq-Kuwait War", *Netherlands International Law Review*, Vol. 40, 1993, No. 2, pp. 169–199.
- Zoran Radivojević, "Martensova klauzula u jurisprudenciji Međunarodnog suda pravde", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Vol. 40–41, 2000–2001, str. 46–63.

- Radivojević Zoran, Raičević Nebojša, „Međunarodnopravno regulisanje zaštite životne sredine u oružanim sukobima“, u: Dimitrijević Predrag, Stojanović Nataša, *Ekologija i pravo*, Niš, 2011, str. 151–173.
- Richards J. Peter and Schmitt N. Michael, „Mars Meets Mother Nature: Protecting the Environment During Armed Conflict“, *Stetson Law Review*, Vol. 28, 1999, No. 4, pp. 1047–1092.
- Roberts B. Guy, „The New Rules for Waging War: The Case Against Ratification of Additional Protocol I“, *Virginia Journal of International Law*, Vol. 26, 1985, No. 1, pp. 109–172.
- Roscini Marco, „Protection of the Natural Environment in Time of Armed Conflict“, in: Louise Doswald Beck, Azizur R. Chowdhury, and Jahid H. Bhuiyan (eds.): *International Humanitarian Law – An Anthology*, LexisNexis Butterworth, Nagpur, 2009, pp. 155–179.
- Sandoz Yves, Swinarski Christophe and Zimmermann Bruno (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, Geneva, 1987.
- Schafer K. Bernard, „The Relationship Between the International Laws of Armed Conflict and Environmental Protection: The Need To Reevaluate What Types of Conduct Are Permissible During Hostilities“, *California Western International Law Journal*, Vol. 19, 1989, No. 2, pp. 287–325.
- Schmitt N. Michael, „Green War: An Assessment of the Environmental Law of International Armed Conflict“, *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997, No. 1, pp. 1–109.
- Schmitt N. Michael, „Humanitarian Law and the Environment“, *Denver Journal of International Law and Policy*, Vol. 28, 2000, No. 3, pp. 265–323.
- Schmitt N. Michael, „The Environmental Law of War – An Invitation to Critical Reexamination“, *USAFA Journal of Legal Studies*, Vol. 6, 1995–1996, pp. 237–271.
- Simonds N. Stephanie, „Conventional Warfare and Environmental Protection: A Proposal for International Legal Reform“, *Stanford Journal of International Law*, Vol. 29, 1992, No. 1, pp. 165–221.
- Todić Dragoljub, „Međunarodnopravna zaštita životne sredine za vreme oružanih sukoba“, *Vojno delo*, Vol. 50, 1998, br. 2, str. 40–55.
- United Nations Environment Programme: *Protection the Environment during Armed Conflicts: An Inventory and Analysis of International Law*, Nairobi, 2009.
- Vuković Milovan, „Ugrožavanje životne sredine vojnim aktivnostima“, *Vojno delo*, Vol. 50, 1998, br. 3, str. 97–120.
- Weinstein Tara, „Prosecuting Attacks that Destroy the Environment: Environmental Crimes or Humanitarian Atrocities?“, *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 17, 2005, No. 4, pp. 697–722.
- Wilcox A. William, *The Modern Military and the Environment: The Laws of Peace and War*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007.

Wunsch R. Charles, "The Environmental Modification Treaty", *ASILS International Law Journal*, Vol. 4, 1980, pp. 113–131.

Zoran Radivojević
Nebojša Raičević

Environment Protection in International Humanitarian Law

Abstract

In international humanitarian law there are only a few rules which directly protect the environment. These rules are contained in the Additional Protocol I of 1977, the ENMOD Convention of 1976 and the Convention on Conventional Weapons, as well as in its Protocol III on Prohibitions or Restrictions on the Use of Incendiary Weapons. In addition, there are a number of rules within this branch of law which indirectly protect the environment during armed conflicts. The most important among them are the general principles of international humanitarian law (military necessity, proportionality and distinction) which are applicable to all states due to their character of being customary law. Moreover, some treaty provisions provide for indirect environment protection, and they are contained in the Hague Regulations of 1907, the Fourth Geneva Convention of 1949 relative to the Protection of Civilians and the Additional Protocol I.

Key words: international humanitarian law, environment, direct protection, indirect protection.